

ЕМИЛИЯ ПЕРНИШКА

**КРАТЪК ОЧЕРК ВЪРХУ РАЗВИТИЕТО НА
БЪЛГАРСКАТА ЛЕКСИКОЛОГИЯ**

EMILIA PERNISHKA

**SHORT ESSAY ON THE DEVELOPMENT
OF BULGARIAN LEXICOLOGY**

(Abstract)

Bulgarian lexicology has developed since the middle of the XX century. During the XIX century some issues were discussed and agreed upon related to the lexical norm. In the 50-s of the XX century the first research centres were established and the specialized scientists were formed. The first two generations of lexicologists studied the main lexical and semantic phenomena, the source of the Bulgarian lexis, the language systems, the language of writers and phraseology. In the XXI century the attention of the third generation of lexicologists was focused on describing concepts as well as national and socio-cultural specificities, reflected in the lexis; studying neologisms and terminology, developing general scientific works.

Keywords: lexicology, three generations researchers in XIX and XX centuries, studying lexical systems, neologisms and concepts

Интересът на традиционното българско езикознание, което е сравнително по-младо от това в други европейски страни, е бил главно към граматични и фонетични въпроси, както и към устройството и правилата на книжовния език. Изследване на българската лексика в различни аспекти започва активно и целенасочено около средата на миналия (XX) век, което е характерно и за повечето страни. Но въпреки известно закъснение, за около 70 години лексикологията, заедно с българската лексикография, постигна значителни успехи. Трудно и отговорно е да се хвърли поглед върху нейната история през този доста дълъг период дори само с оглед на проблематиката, камо ли да се отбележат по-изчерпателно значими произведения и дейци. Неизбежна е и известна субективност.

Развитието и обликът на нашата лингвистика и по-конкретно – на лексикологията, подобно на всеки духовен процес, са в зависимост от три фактора – 1) обществено-политически условия, 2) състояние и развитие на

общата и частната наука в духа, идеите и влиянията на определена епоха и 3) субективен фактор – нейните дейци.

I. Възраждане – в търсене на книжовни норми.

Съзнателният и съзидателен интерес към изразните средства на съвременния български книжовен език – както фонетични особености и граматични форми, така и лексеми (словен фонд) – се проявява още със създаването на първите книги и вестници през възрожденската епоха, предимно през втората половина на XIX в. Този период в развитието на българския език, респективно – на неговата лексика – се определя като национален, за разлика от предходния (донационален) (по Крумова 2013: 37, 38). За отношение към езиковите проблеми в донационалния период от Средновековието до към първите десетилетия на XIX в. накратко говори в книгата си Хр. Първев (Първев 1987: 7–79).

Общият възрожденски дух през втората половина на XIX в., стремежът към национално самоосъзнаване и културно развитие намират една от главните си прояви в дейност за създаване на книжнина и единен за формиращата се нация книжовен език, който се оценява като основно национално богатство и средство за развитие на българска книжовност и национална култура.

През цялото това време обаче не може да се говори за научни изследвания по лексикология. Въпросите около книжовната лексика се поставят в прагматичен план – уточняване на нейния състав, което може да се определи като *лексикално строителство*. Нещо повече – те влизат в общото понятие „граматика“, в което се включват всички явления, свързани със структурата и устройството на езика. Й. Груев в предговора към своята „Основа за българска граматика“ (изд. първо в 1858) определя граматиката като „сборник на правилата за един език“, а те се отнасят до всичките му структурни компоненти. „Грамматиките на българския език са сред най-важните учебници, тъй като те проправят пътя към опознаването и обработката на новосъздаващата се българска книжовна реч“ отбелязва и Б. Вълчев (Вълчев 2008: 7). „Истинско начало на нашата възрожденска граматична и изобщо лингвистична традиция се поставя през втората четвърт на миналия век с „Българска граматика, сега първо сочинена“ от Неофит Рилски (Крагуевац, 1835 г.)“ пише Хр. Първев (Първев 1987: 10). Нейното „Филологическо предуведомление“ е бележито с изказаните от автора филологически възгледи на „начален строител и теоретик на българския национален книжовен език“ (Първев 1987: 11). В него между поставените проблеми има и *лексикални* – за чуждите думи от турски и гръцки и за отношението към тях.

През този период най-актуален е въпросът за източниците на лексикалното обогатяване, за чистотата, националния характер на изразните средства и особено – за тяхното издирване и събиране. Постигането на такива цели е свързано с различни прояви, като напр.:

а) Събиране на народни мъдрости – пословици и поговорки от П. Р. Славейков;

б) Съставяне на речници – от Неофит Рилски, от Т. Хрулев, „Речник на думи турски и гръцки в языка българский“ (от А. Живков и М. Павлов, 1855), два двуезични речника от Иван Богоров (Френско-български речник, 1869, и Българско-френски речник, 1871) и др. – вж. подробно у В. Кювлиева (Кювлиева-Мишайкова 1997) и най-вече – от Н. Геров в несорвнимия Речник на българският език, над който той работи повече от 50 г. Речниковото описване на някаква част от българската лексика има практическо значение за *събиране поне на част от словния имот* на българите, за неговото използване в създаващата се книжнина (известно е, че Вазов гледа Геровия речник като своя настолна книга) и за търсене на български съответствия на чужди думи.

в) Търсене и предлагане на български лексеми за заместване на чужди в текста на вестници, книги, публикации. Всички системни особености на езика в този период, включително и предпочитането на определени изразни средства, се формират с оглед на качества, като *народностен характер* (приоритетна възрожденска ценност), който се определя, от една страна, от широката употреба на думите в повече райони на българската земя (постепенно се изоставят по-ограничени диалектни средства) и, от друга, от славянския им произход и навлизането им по книжовен път. Отрицателно е отношението към многобройните в този период турцизми, както и към някои гръцки заемки и те се избягват в книжнината. На първо място се предпочитат лексеми от руски (предимно черковнославянски думи и форми) като словообразователно мотивирани и ясни; по-рядко от чешки по същите причини (напр. *влак*, *творба*). Активно се заема обаче и лексика от западноевропейски езици (френски, италиански, немски, английски), като езици на съвременната цивилизация, които са обогатили с изразни средства и руски, откъдето най-често се пренасят и в нашата книжнина. В редица случаи обаче и подобни заемки се преценяват като нежелателни и се търсят родни (напр. освен *трен*, от фр., Вазов употребява като синоними и *железница*, и *влак*, приетата през руски език френска лексема *газета* постепенно се подменя с *вестник* и т.н.).

Използването на определени изразни средства от най-видните книжовници и творци от края на века има значение, разбира се, и за утвърждаване и на езиковата, респективно лексикалната и стилистичната норма – срв. ролята на словото на авторитетни и популярни автори като Христо Ботев, Петко и Пенчо Славейкови, Ал. Константинов, К. Христов, д-р Кръстев и редица още, на учени като Марин Дринов, Ал. Теодоров-Балан и др. Известно е, че Ив. Богоров съдейства за налагане на синонима *влак* вместо *трен* и т.н. Нашето езикознание нашироко е представило конкретните приноси на ред книжовници в изграждането на езиковата норма, присъща на книжовния език в голяма степен и до днес.

Поставянето на втори план в комуникацията или дори отхвърлянето на определени изразни средства е свързано и с особености на формата. От най-добрите книжовници се търсят и въвеждат народни форми, напр. отглаголни съществителни на *-не* вместо на *-ние*, както и по-кратки форми като *обява* вм. *обявление*, *клокот* вм. *клокочене* и под. Предпочитане и нерядко възторг се проявява от български писатели към синоними с кратка, звучна форма, особено подходящи и за поетична реч, като *ромон*, *полъх*, *стон*, *зрач*.

Изказванията и оценките за изразните средства, нужни за българския книжовен език, са първите прояви на лексиколожко виждане, без да са научно творчество. Публикуваните бележки за народностния характер не само на граматичните и фонетичните форми но и на словния фонд, за предимствата и предпочитането на определени заемки или лексикални единици са израз на прагматични виждания. В резултат на този културно-съзидателен процес сравнително бързо – за 20–30 г. във втората половина на XIX в. се обогатява и уточнява книжовният лексикален фонд по състав и по функциониране в определен дискурс или с определена конотация, стилистична багра. Отрицателното отношение на възрожденската интелигенция към широко употребяваните турцизми (между които голям брой лексеми с арабски или персийски произход) определят съвременната снижена, пейоративна стилистична окраска на голяма част от тези лексеми. Напротив, част от заетите думи от френски и италиански, както и от руски и черковнославянски заемат по-престижно място като названия или синоними с повишена, книжна окраска.

Целите и вижданията при това езиково строителство през Възраждането и няколко десетилетия след него са представени в редица задълбочени изследвания от II половина на XX в. (Л. Андрейчин, В. Попова, Р. Русинов, К. Ничева, Хр. Първев, Б. Вълчев и редица др.).

II. След Освобождението в 1879 г. – систематизиране на знанията върху езика за история, езикови контакти и съвременно състояние.

Периодът след Освобождението е благоприятен за развитие на българската литература и публицистика, както и за първоначални научни изследвания в различни области. Това става заедно със създаването на просветни, административни, културни и научни институции, свързано е с нуждите на българското образование и учебници. Важен фактор в този процес е основаното през 1869 г. Българско книжовно дружество, което след Освобождението се премества от Браила в София, както и първата форма на Софийския университет „Климент Охридски“ – Висшият педагогически курс, учреден през 1888 г.

В десетилетията до Първата световна война и след нея се появяват позадълбочени изследвания на учени като А.-Т. Балан, Б. Цонев, Д. Матов, Ст. Младенов, Ст. Романски, в които нерядко се поставят и *проблеми на лексиката*. Публикациите са в издания като „Периодическо списание“,

именувано от 1911 г. „Списание на Българската академия на науките“, „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“ (1889), сп. „Български преглед“ (1893), сп. „Училищен преглед“ (1896), „Известия на Семинара по славянска филология на Софийския университет“ (1904), „Сборник на Българската академия на науките“, „Годишник на Софийския университет“ (1910), както и в основаното след това сп. „Родна реч“ и др. Интересът е насочен предимно към различни паметници от миналото и лексикални особености в тях или в отделни диалекти, а също към историята или етимологията на отделни лексеми или топоними. Подобни бележки в рамките на езиково-исторически изследвания се срещат у Л. Милетич, Д. Матов и други наши видни учени от началото на ХХ в. (вж. у Първев 1987: 17, 18 и сл.). Б. Цонев търси руско-български паралели, както и общност на българския с румънски, турски, унгарски.

В такава насока са публикации върху българския език и на наши, и на чуждестранни езиковеди и след I световна война, в съгласие с *общата насоченост на езикознанието към история, етимология, диалекти и езикови контакти*, по-късно – към езиковата структура, към фонетика и граматика и отчасти към стилистични особености, предимно на известни писатели (от автори като Ст. Попвасилев, Л. Андрейчин, Т. Томов, К. Гълъбов и др. – писани предимно през 50-те г.).

През 30-те г. на ХХ в. се появяват самостоятелни изследвания върху *словообразуването* на някои категории думи, предимно като морфологичен или диалектоложки проблем. Съставят се *речници* (напр. на синонимите от М. Дабева (1930–1934) и от Л. Нанов (първо изд. в 1935), но без особено задълбочаване върху схващането за съответните явления.

До 50-те г. на ХХ в. характерни черти на българския език се систематизират и коментират в разнообразни издания – граматика (от П. Калканджиев (1936 и 1938), Ст. Младенов и Ст. Попвасилев (1939), Н. Костов – (1940), А.-Т. Балан (1940), Д. Попов (1941), Л. Андрейчин (1944), филологически сборници, някои списания („Известия на Семинара по славянска филология“, „Философски преглед“, „Училищен преглед“, „Учителска мисъл“ и др.), както и в катедрите на Софийския университет. Първо място обаче продължава да заема интересът към историята на езика и едва по-късно – към граматиката. До към 40–50-те г. на ХХ в. се разширява проучването на редица граматични или правописни особености, по-късно – на етимологични и ономастични проблеми, поставят се въпроси на балканското езикознание и под.

Доста сериозно отношение започва да се проявява и към *лексикографията* – важна научно-практическа дейност за събиране и систематизиране на българския речников фонд. Още в първите десетилетия на ХХ в., след приключване на речника на Н. Геров (през 1908 г.), възниква идеята за създаване на голям академичен речник, който да отрази възможно най-пълно целокупния български език – народен и книжовен, вече добре развит

и оформен в различните си стилове. Речникът на Геров се цени високо и у нас, и в чужбина като „изключителен научен и културноисторически труд“ (Първев 1987: 27). Но известно е, че той събира и описва предимно езика „от устата на народа“ и съзнателно изоставя развиващата се през XIX в. книжовна лексика, така че не показва съвременния книжовен език на развиващата се българска държава, литература, наука, книжовност. С оглед на осъзнатата необходимост от представяне в речник на съвременната лексика се основава специална *Речнишка комисия*. Най-видни филолози като Ал. Т.-Балан, Б. Цонев, Ст. Аргиров и Ст. Младенов през 20-те г. на XX в. започват работа върху „български речник от писмено (книжовно) и устно (народно) градиво“ (I свезка излиза през 1927 г.). Работата обаче спира за доста дълго време по различни причини, за да продължи плодотворно едва след 1942 г., когато към БАН се учредява *Служба за български речник*. До края на войната с огромния труд на най-видни български учени и книжовници излизат няколко речника – „Български тълковен речник с оглед към народните говори“, т. 1 (А–К) (1930–1951) от Ст. Младенов, речници на чуждите думи от Ст. Младенов (1932) и от Георги Бакалов (I издание през 1939 г.), „Правописен речник“ от Ст. Романски (1933), „Етимологически и правописен речник на българския книжовен език“ (1941) от Ст. Младенов, синонимни речници, двуезични, енциклопедични. Лексиката сама по себе си като проблематика обаче, а не като обект на речници, правопис или произход още не е на дневен ред.

III. Втора половина на XX в. – развитие на българска лексикология.

Интересът към *българската лексикология като отделен дял на езикознанието* започва реално през този период. Безспорен гласък за това дават три фактора:

- а) отбелязаната активизирана работа над нови речници на българския език през XX в.;
- б) организирането на българските учени в изследователски центрове и главно в БАН;
- в) засилването в общоевропейски и славистичен план на интереса към живите езици и по-конкретно – към въпросите за същността на езиковия знак, на семантиката и лексикалните системи.

Проучването на тези обекти е особено активно и плодотворно в научните институти и университети на СССР и в другите славянски страни, в тясна връзка с които протича животът у нас повече от 50 г. през XX и началото на XXI в.

Известно е, че след 1944 г. не само лингвистиката, включително лексикологията, но цялата българска наука е под силното влияние на живота и науката в СССР, както и общественото-политическият и културният живот в България. 50-те години на XX в. са време на социално-политически и идеологически прелом, който в езикознанието у нас (както и в съветското или

в другите бивши социалистически страни) се маркира от една основна митологема – марксистическото схващане за езика, свързвано през този период главно със статията на Й. В. Сталин „Марксизмът и въпросите на езикознанието“ (1950). Езикът се разглежда като обективно обществено явление, отражение на мисленето и действителността. С оглед на това, но и по традиция, българската наука разглежда езиковите явления в психологическите и историческите им основания и във връзка с обществото. Такъв характер имат проучванията върху езика на редица български автори, езикови явления и промени. Лингвистичните проучвания са повече или по-малко в унисон с научните идеи и в останалите социалистически страни. Но за няколко десетилетия, до към 70-те г. нашата лингвистика остава встрани от силното влияние на Сосюровите идеи и структурализма, които се разпространяват в европейските страни след 20-те г. на века. На заден план стоят и идеите на Пражкия лингвистичен кръжок.

1. *Научни средища и начален интерес.*

За първи път *въпросът за думата като речникова единица* и знак на понятието се поставя в учебните курсове по съвременен български език в Софийския университет и в учителските институти от 1950-те години. В учебните помагала „Съвременен български език за учителските институти“ (1953) и „Български език. Учебник за педагогическите училища за начални учители“ (1955), по-късно в „Езикознание“ (1959) от Вл. Георгиев и Ив. Дуриданов се преодолява съществуващата дотогава едностранчивост в изучаването на подсистемите на езика и макар и бегло, с ограничени проблеми, са включени въпроси на лексикологията.

Целенасочена работа върху събиране (картотекиране) на лексиката от различни книжовни източници и изучаване на нейни особености започва през 50-те г. в новосъздадения Институт за български език (наследник на Службата за български речник от 1942) и в Катедрата по съвременен български език в Софийския университет. Учредяват се няколко езиковедски списания и университетски и академични поредици, където се публикуват първите изследвания в тази област.

Създаването на *Службата за български речник* към БАН, извън Факултета по славянска филология в единствения тогава университет – Софийския, е начална, но много перспективна, почти революционна стъпка в развитието на българската речникова наука. За БАН това е обществена и научна необходимост, лелеяна близо половин век като идея. Превръщането след няколко години (1949, 1950) на тази Служба от няколко души в научен институт (Институт за български език – ИБЕ) обаче е закономерно явление при установените след II световна война обществено-политически условия, в духа на държавната политика за преустройство на българската наука съобразно с академичната система в бившия СССР. Въпреки противоречивото днес отношение към подобна система на разделяне на университетската и академичната изследователска работа не може да се оспо-

ри, че съществувалото дотогава българско езикознание, дело предимно на няколко университетски учени, разширява много своите възможности. Обособяването на една институция от образователния процес и от преподавателски задължения с цел да се изпълняват само научни изследвания е значителен лукс за орфаната след войната държава и приоритет, който доста по-късно поражда и скрити сблъсъци. Но така се създават непознати дотогава условия за научна работа. Тъй като в първото десетилетие – на 50-те г. на XX в. – в тази дейност основна роля имат университетски преподаватели, реално науката за българския език се развива в единство между СУ и ИБЕ, с общи усилия, насоки, донякъде – и участници. Повече от езиковедските форуми се организират съвместно и се решават важни проблеми, като въпроси на новия български правопис, наличието или не на падежи в нашия език, създаването на речник на съвременния език и др. Практиката за съвместна работа продължава и днес, макар че в по-ново време разграничението между институциите е доста по-голямо и разработваните проекти – различни.

В 50–60-те г. на XX в. безспорно значение за организацията и тематичната насоченост на българската лингвистика в тези центрове, за създаване на специалисти и школи с определени научни виждания и методи на работа имат личностите и авторитетът на професорите Вл. Георгиев, Л. Андрейчин, К. Мирчев, Ст. Стойков, Ив. Леков, Ив. Дуриданов. Решаващо е тяхното участие в изграждане на структурата на ИБЕ, тясно определена от основните му проблеми (в общи линии запазена и до днес, отчасти обогатена с нови направления или подтеми и проекти), а също – в подбора и подготовката на неговите изследователски кадри. В тази дейност се включват постепенно и преподаватели от създадения през 1963 г. Великотърновски университет „Св.св. Кирил и Методий“ (първо Висш педагогически институт „Братя Кирил и Методий“), а в днешно време – и от други висши учебни заведения, създавани последователно след 60-те г.

Развитието на лексикологията най-общо може да се представи като

- а) формиране на значителен състав от изследователи, някои от които специализират в славянски и неславянски европейски институти;
- б) обогатяване на лексиколожката проблематика;
- в) създаване и публикуване на задълбочени изследвания – статии, монографии, дисертации.

Основен тласък и принос в този процес дава организацията на работата в обособената в ИБЕ *Секция по лексикология и лексикография* (наследник на Службата за български речник) за изпълнение на основната цел – създаване на пълен съвременен български тълковен речник. Най-напред нуждата от подобен източник за българското лексикално богатство се задоволява от „Български тълковен речник“ от 1955 г., създаден от университетски и институтски учени (Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров). Едновременно с работата по него обаче за кратък срок, с енергичното ръководство и редакция на акад.

Стоян Романски – основател на Службата за български речник и първи ръководител на посочената секция – неголемият колектив успява да подготви и издаде и „Речник на съвременния български книжовен език“ в 3 т. (1954–1959). В разработката на концепцията за този речник се започва и проучване и описание *на лексикалните форми и явления* (като лексема, лексика, лексикално значение, лексикална многозначност, речников състав и неговото развитие и обогатяване, заемки, неологизми, синонимия, омонимия, фразеология, стилистично разслоение на лексиката и т.н.).

В първите по-изчерпателни лексиколожки трудове основният интерес е насочен към ролята на отделни автори в езиковото строителство, където своето място намира и лексиката, напр. Ст. Стойков „Иван Богоров и чуждите думи в българския език“ (1946), Л. Андрейчин „Език и стил на Любен Каравелов“ (1950), „Основен речников фонд и речников състав на българския език“ (1952), „Речниковото богатство на българските народни говори“ (1955), К. Попов, „Лексика и фразеология на П. Р. Славейков“ (1959), Р. Мутафчиев „Лексика и типични фразеологични словосъчетания в творчеството на Христо Смирненски с оглед на идеологията му“ (1954), К. П. Попов „Лексика и фразеология на П. Р. Славейков“ (1959) и ред други. В доста студии се изследва и произходът на заемки от някои езици.

Задълбочени студии по *проблеми на семантиката* (семасиологията), *словообразуването* на различни лексикални системи, по-рядко на *фразеологията* и др. са събрани в Известията на ИБЕ от 50-те – 60-те г., напр. Р. Мутафчиев „По въпроса за националната самобитност на езика, отразена в значението на думата“ (1952), „Към въпроса за управлението на думата в лексикографската работа“ (1959), „Към въпроса за лексикалното значение на думата“ (1960), „Наблюдения върху промените в смисловата структура на думите с оглед към синонимните системи в лексиката“ (1962), Др. Матеев „Семантически развой на думите и неговите отражения в речниковия състав и морфологията“ (1959), Д. Иванова-Мирчева „Преносно значение и преносимост на значението“ (1959), Кр. Чолакова „Омоними в съвременния книжовен български език“ (1959), С. Бояджиев „Методи за тълкуване на думите“ (1959) и др.

Така в периода след 50-те г. на XX в. лексикологията, наред с фразеологията (приемани доскоро като части от една наука) се налага като сериозен самостоятелен дял на българското езикознание, равностойна на граматиката, историята на езика и съпоставителното езикознание.

2. *Разширяване на изследователските възможности, проблематиката и приносите.*

Краят на 60-те, и особено 70-те и 80-те г. на XX в. са особено благоприятен период за развитието на българската лексикология. За осъществяване на голямата цел – многотомния речник – съставът на Секцията по лексикология и лексикография значително се увеличава с *добре подготвени предимно чрез аспирантура сътрудници*, които, едновременно с работата по първите токове на замисления многотомен български речник, правят и

проучвания върху доста по-широк кръг проблеми, свързани със структурата (словообразуването, системните отношения), семантиката и стилистиката на българската лексика, както и върху българската фразеология. Неизбежна част от лексиколожката проблематика, особено в ИБЕ, където се създават основните речници, представляват и теоретични разработки на *лексикографски проблеми*.

Фактор, макар и с нееднозначна оценка, за обогатяване на изследванията и проблематиката е *разширяването на образователната мрежа* в страната, първо с откриването на Великотърновския университет, след това – на Шуменския, Пловдивския и др. Тези висши училища едновременно с образователната си работа, стават и центрове за научни изследвания и подготовка на научни кадри по езиковедство и по-конкретно – по лексикология. В това отношение най-значителна е ролята на Великотърновския университет, без да се подценяват добри постижения и в други висши училища. По-различно може да бъде отношението към настъпилото по-късно роене на висшите училища в условия на ограничен брой добре подготвени преподавателски кадри и липса на пълноценна научна среда.

Между обективните причини, които способстват за развитието на българската наука изобщо през този период, и в частност на лексикологията, е *разширяването на научното сътрудничество* между институти и изследователи у нас и в редица други страни, предимно от социалистически тип до 1990 г. Благодарение на тези връзки се осигуряват специализации на български учени извън България, контакти с чуждестранни учени с висока ерудираност и различни възгледи, както и достъп до библиотеки с богата литература от цял свят и до картотеки с ценен материал за съпоставителни проучвания. Върху изследванията от този период, а и по-късно, силно влияние оказват аналогични проучвания в СССР, Чехословакия и Полша, където по същите проблеми работят задълбочено десетки учени. Научните връзки се активизират и чрез организиране на множество конференции и конгреси и подготовка на специализирани доклади по лексикология, фразеология, словообразуване и др.

Безспорно е мястото на няколко езиковедски списания и поредици, издавани от ИБЕ, СУ, ВТУ, които излизат десетилетия наред и публикуват научни статии, езикови препоръки и критики. Централна роля има сп. „Български език“, което повече от 60 г. помества и пълна библиография на езиковедската научна продукция.

3. Основни трудове.

В резултат на отбелязаните условия се публикуват първите *университетски курсове* по лексикология. Освен дялове по лексикология в отбелязаните помагала за учителските институти, издадени в София, по-късно от Ст. Георгиев и Р. Русинов са подготвени „Лексикология на съвременния български език“ (1975) и „Учебник по лексикология на българския език“ (1979, 1983). В тях се систематизират основните характеристики на

лексикалните явления, въпросите за лексема, лексикално значение и полисемия, за лексикални системи и категории, като синоними, омоними, антоними, пароними и др., за произхода и обогатяването на българската лексика, за устойчиви словосъчетания, фразеология, фразеологизъм и фразема и др. По-късно излизат по-пълни и съвременни университетски курсове от Т. Бояджиев „Българска лексикология“ (1986, 2002), от Ст. Георгиев „Българска семасиология“ (1993), от В. Въртов „Фонетика и лексикология“ (1993, 1995) и „Основен курс по съвременен български език. Лексикология. Фразеология“ (1993, 1995), от Т. Бояджиев, Ив. Куцаров, Й. Пенчев „Съвременен български език. Фонетика. Лексикология. Словообразуване. Морфология. Синтаксис“. Учебник за студенти... (1998), от В. Зидарова „Очерк по българска лексикология“ (1998) и „Лексикология на съвременния български език“ (2009), от Ст. Жерев, В. Кювлиева-Мишайкова, М. Чоролеева „Българско езиковедие“. т. 3. Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография“ (2002), от А. Давидов „Старобългарска лексикология“ (1996). С малки различия във включеното съдържание, тези курсове съдържат знания и постановки, общо взето, познати от аналогични и популярни съветски, чешки и полски автори. Повече конкретни особености на отделни български лексикални системи се представят в курсовете на В. Въртов.

Науката за думата постепенно се налага като самостоятелна проблематика, равностойна на интереса към граматиката, фонетиката или историята на езика. Въпросите на *семасиологията* заемат все по-централно място под влияние и на международния интерес към тях. Тематиката значително се разширява около изследване на лексикални или лексико-семантични системи и явления в книжовния език или в съпоставка с други славянски езици, както и в произведения на видни автори. Наред с посочените обобщаващи трудове, предназначени предимно за нуждите на студентите филолози, се създават *студии* (книги и статии) върху различни лексикални системи. Може да се отбележи тук само малка част от трудовете, като напр. В. Попова „Обществено-политическа лексика и фразеология в публицистиката на Л. Каравелов“, дисерт. (1967) и др., Е. Пернишка, „Лексикалните синоними в белетристиката на Иван Вазов“, дисерт. (1974), „За системността в лексикалната многозначност на съществителните имена“, дисерт., (1993) и др., Л. Крумова-Цветкова „Субстантивация на прилагателните имена в българския език“, дисерт. (1973) и др., М. Чоролеева „Адективация на причастията в съвременния български книжовен език“, дисерт. (1972), „Семантичната категория *степен* и нейното изразяване в българския език“ (2007) и др., М. Попова „Номинацията в българската терминология“, дисерт. (1985), Ст. Калдиева-Захариева „Отвлечени съществителни от глаголни основи в съвременния български книжовен език“ (1977), Ив. Касабов „Семантични проблеми на речниковата работа и теория за семантичен речник – минимум“ (1986) и „Грамматика на семан-

тиката“, много изследвания на П. Легурска, Г. Михайлова, В. Попова, Н. Костова, Хр. Станева и др.

Особено актуално става изследването на *фразеологичната единица* с оглед на изработването на първия български фразеологичен речник. Безспорни са заслугите в тази проблематика на неговите авторки – Кети Ничева, Кр. Чолакова и С. Спасова-Михайлова, оформили своя оригинална теория върху фразеологията, утвърдена в българската лингвистика, също на изследвания от В. Кювлиева, „Фразеологичните съчетания в белетристиката на Иван Вазов“, дисерт. (1966), Ст. Калдиева-Захариева „Екзистенциалната проблематика в българската фразеология“ (2003), „Библиизмите във фразеологията на българския и румънския език“ (2002) и мн. др. Приносите в тази област са значителни, тъй като проблемите се поставят за пръв път и се установяват както особености в български, така и сходства и разлики с други езици. В десетилетията в края на века и началото на XXI в. разработките в тази област се разширяват и задълбочават.

4. *Методологическа насоченост.*

За българската лексикология от 50–70-те г., е характерен предимно *културно-историческият* описателен подход към езиковите явления. Задълбочени изследователи на формални и семантични особености на лексиката, терминологията и фразеологията с оглед на такъв подход са редица учени като Л. Андрейчин, Д. Иванова-Мирчева, К. Ничева, Кр. Чолакова, С. Спасова-Михайлова, М. Димитрова, С. Бояджиев, Р. Мутафчиев, А. Спасова, Ст. Илчев, З. Геннадиева-Мутафчиева, Ал. Милев, М. Филипова-Байрова, Цв. Македонска, Ст. Георгиев, Р. Русинов, Хр. Първев, М. Москов, Венче Попова, Ст. Стоянов, Св. Иванчев, и др. Те и още няколко други могат да се определят като *първо поколение* български лексиколози.

Особено важно *концептуално и методическо значение* за проучванията през 70-те – 80-те г. на XX в има повишаването на свободата на научното мислене и подходите към езика и нарасналият интерес във всички дялове на езикознанието към идеите на Ф. де Сосюр и неговите последователи в Пражката лингвистична школа и другаде. Те издигат езика и, по-конкретно, езиковия знак като интересен и особено важен в структурно, философско и социално отношение обект на проучване, като *система от знакове* във взаимна зависимост (система от системи), вникването в която разкрива много по-задълбочено същността и стимулите за развитие на езика. Предимно в европейски проучвания заема съществено място семиотиката, но тя пробужда интерес и у нас (Ив. Касабов, Г. Дачева и др.).

Системно-структурният подход съставя основната „научна парадигма“ на езикознанието през XX в. и, макар и малко по-късно, постигна и у нас плодотворни резултати около вникване в езиковите процеси и закономерности.

Под влияние на Сосюровите идеи редица български лексиколози, предимно от *второто поколение*, формирано през 70-те и 80-те г., създават

значителен брой изследвания, както тогава, така и през следващите 20–30 г. и в началото на ХХІ в. Описват се прояви на лексикалната системност във формален и в семантичен аспект и на ролята ѝ за промените на лексемите, на тяхната семантика, употреба и историческо развитие. В особено много изследвания се представят определени лексико-семантични или терминологични системи.

С приноси изследвания обогатяват българската лексикология лексиколози като В. Кювлиева, Е. Пернишка, Л. Крумова-Цветкова, М. Чоролеева, М. Попова, Т. Бояджиев, Ел. Георгиева, Р. Русинов, Хр. Станева, Ст. Калдиева-Захаријева, Ив. Касабов, Ю. Балтова, П. Легурска, В. Радева, В. Въртов, Б. Парашкевов, Хр. Пантелеева, К. Вачкова, Р. Ницолова, Ив. Гугуланова и мн. др. от университетите в София, В. Търново, Шумен, Пловдив. Към тях се присъединяват постепенно значително количество по-нови автори с ценни разработки около непроучени семантични явления и системи на съвременната лексика, като Ел. Тодорова, Мая Божилова, Т. Балкански, Л. Манолова, П. Пехливанова-Бурова и т. н.

Не по-малко значима проблематика в българската лексикология представлява *историята на българската лексика*. Приноси към проучването на лексиката на старобългарския език имат множество български и чужди изследователи, между които: К. Мирчев, Д. Иванова-Мирчева, Р. М. Цейтлин, Б. Велчева, М. Мъжлекова и др., а към *формирането на новобългарската лексика* – Л. Андрейчин, Р. Русинов, Хр. Първев, В. Въртов, В. Попова, К. Ничева, Ю. Балтова, в по-ново време Диана Иванова, К. Вачкова, Н. Николова, Ст. Жерев, Р. Цойнска, Д. Лилова и др.

IV. Най-нови насоки и постижения в българската лексикология.

След 90-те г. на ХХ в. проблематиката на лексикологията в известна степен се пренасочва под влияние на а) променените социално-икономически условия в България и в много други европейски страни, свързани с нови явления и понятия; б) глобализацията, която преодолява езиковите граници и съдейства за неизбежно и силно влияние на английския език върху останалите; в) т.нар. „смяна на парадигмата“ в езиковедските проучвания в световен план.

Развитието на семиотиката в последните десетилетия насочва вниманието не само към философския аспект на езиковия знак, но и към неговата познавателна (*когнитивна*) съдържателност и неизбежната субективност в отражението на света от различни социални общности. Под влияние на припомнени хумболтиантски идеи, че „езикът на народа е неговият дух и духът на народа е неговият език“ (Хумболт 1984: 68) езикознанието от последните 3–4 десетилетия преориентира вниманието от вътрешната структура и системността на езиковия знак към неговата *социална обусловеност* и *връзка с говорещата личност*, с нейното субективно виждане на действителността и към *познанието чрез знака*. В разбирането на Лейкф и Джонсън концептите, залегнали в езиковия знак, „структурират нашите

усещания, поведение и нашето отношение към другите хора“ (Лейкъф и Джонсън 2008: 25), т.е. те влияят значително на живота и поведението ни.

Наистина, теорията на Сапир и Уорф за езиковата относителност и различието в „картините на света“, отразени в езика на различните езикови общности, възниква много по-рано през XX в. Подобни идеи се изказват и през XIX в. Но в българската лингвистика активен интерес към *когнитивна* и естествено произтичащата от нея *културоложка* насоченост на изследванията се проявява в началото на XXI в. Модерен и насочващ проблематиката става интересът към концептите като съдържателни структури на езиковите знакове с показателни за определена цивилизация особености. Българската семасиология, която отдаде сравнително ограничено внимание на т.нар. *семантични полета* или лексико-семантични групи, предизвикали в по-предишни десетилетия значителен интерес и много структуралистски изследвания в СССР и други страни, в последния период много по-активно изучава езиковите средства за означаване на определени *концепти* и *концептосфери*.

В тази проблематика се включват и въпросите за *вербализацията* на познанието, свързана с използваните мотивационни признаци и образи при създаване на езиковите средства и с внимание към определени явления, които *заслужават* назоваване. Ето защо днес интересът се насочва, освен към структурата и семантиката на думата, и към *ономасиологията* – науката за обозначението, за създаване на езиковия знак чрез подбор на определени съдържателни признаци, които дават познания и за националните концепти.

Лексиколози от второто поколение, но още повече – по-млади, едно *трето поколение* – съсредоточават интереса си към съвременния език и неговата познавателна и културоложка съдържателност. Издирва се „национално маркирана“ лексика, български лексеми за означаване на определени концепти и словното богатство се представя като проява на българската култура, душевност и самобитност (в трудове напр. на Мая Пенчева, Дамян Митев, В. Вътов, Мир. Вътова, Св. Пачева–Карабова, Й. Захаријева, Иво Панчев, М. Витанова, А. Багашева, Вл. Манчев, М. Китанова, П. Костадинова, Е. Недкова, Е. Пернишка, М. Божилова, П. Легурска, С. Карагъзова, В. Мичева, В. Бонджолова, Д. Дечева и мн. др.).

Обогатява се проблематиката на фразеологията. Тя не е свързана вече с уточняване на същността на фразеологизма, а главно – с неговия смислов потенциал, както и с пословиците, поговорките и други устойчиви изрази като проява на мисленето и душевността, морала и т.н. на народа (Л. Крумова-Цветкова, Ст. Калдиева-Захаријева, Е. Недкова, Й. Кирилова, и ред други). Етнолингвистичните изследвания допринасят за оформяне на *националния облик* на българската лексика и лексикология.

Във връзка с променената обществена действителност и настъпилото силно взаимодействие между езиците особено интересен проблем става и

неологията. В тази проблематика се изявяват изследователи като Д. Благоева, С. Колковска, Л. Йорданова, В. Сумрова, М. Попова, Цв. Аврамова, В. Зидарова, Е. Петкова, Ю. Балтова, К. Вачкова, Е. Пернишка и редица още. В изследванията на неологизмите се представят не само техни езикови особености или произход (когато са заемки), но се постигат и редица културоложки изводи за явления и тенденции на обществото и епохата.

Не е възможно и нужно да се посочи дългият списък на повече или по-малко изявени лингвисти от третото поколение, развили плодотворна дейност в различни области както в ИБЕ, така и в различните университети. Освен това трябва да се отбележи, че българската лексика многократно е във вниманието и на *редица чуждестранни учени* – от славянски и неславянски страни, имената на които е трудно да се включат тук. Опит да се обхване значителното научно творчество в разглежданата област е обемната *Библиография по българска лексикология, фразеология и лексикография 1950–2010*, от 2011 г., която посочва около 6000 заглавия, без да изчерпва всички изследвания, и която набъбва постоянно. В нея могат да се намерят конкретни данни за трудовете на посочените тук автори и за много други. Тя е един от *значителните приноси* в българската лексикология от последния период.

Между последните *най-значими постижения* на новата българска лексикология е обобщаващият труд *Българска лексикология и фразеология в 3 тома* (София, 2013 г.). Той *синтезира и систематизира постиженията на повече от пет десетилетия лексиколожки изследвания* с най-разнообразна проблематика, за да се представят сравнително пълноценно характеристиките на съвременната българска лексика:

– В т. 1 „Българска лексикология“ (788 с.) в няколко обемисти дяла се излагат конкретни особености а) на *историческото развитие* и обогатяване на лексиката (с. 33–214, автор Лилия Крумова-Цветкова); б) нейната *динамика и обновяване* в последните 2 десетилетия (XXI в.) с нови лексеми с техните формални и семантични черти и произход, както и с нови заети значения (с. 217–394, автори Диана Благоева и Сия Колковска); в) *лексикалната семантика, ономазиологични* и структурно-семантични особености, *концептуални сфери* и *парадигматични отношения* в българската лексика (с. 397–592, автор Емилия Пернишка); г) нейната *прагматична и стилистична характеристика* (с. 595–767, автор Мая Божилова).

– В т. 2 „Българска фразеология“ (362 с., автор Стефана Калдиева-Захаријева) се представя българската фразеология в теоретичен план, по лексикален състав, структура, семантика и общограматична характеристика; разгледан е въпросът за Библията във фразеологията и фразеологията в Библията и нейни преводи, а също – фразеология, свързана с познанието за смъртта, живота и душата.

– Т. 3 „Проблеми на общата лексикология“ (265 с., автор Иван Касабов) е посветен на думата и лексикалното зачение, които се разглеждат както в системно-структурен, така и в семиотичен аспект.

Този монументален труд наистина увенчава усилията на три поколения лексиколози.

Лексиколожката наука у нас започва като част от проучванията върху формирането на българския книжовен език и неговите особености, както и редом с подготовката на пълен многотомен *тълковен речник*, осъзнаван като *най-голяма съкровищница на езика* и народностния дух. В този процес се развива плодотворно и българската лексикография. Проучването и описването в хиляди книги и статии на най-присъщото и неотменимото за нацията езиково достояние – словното богатство във всичките му измерения – формални, смислови, стилистични, културно-исторически – е съществена част от националния възход на българите в последните два века.

ЛИТЕРАТУРА

Вълчев 2008: *Вълчев, Б.* Възрожденските граматика на българския език. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 554 с.

Крумова 2013: *Крумова, Л. и др.* Българска лексикология и фразеология, т. 1, София, АИ „Проф. М. Дринов“, 788 с.

Лейкф и Джонсън 2008: *Лакофф, Дж., М. Джонсон.* Метафори, които-рыми мы живем. Москва, 256 с.

Кювлиева-Мишайкова 1997: Българското речниково дело през Възраждането. София, АИ „Проф. М. Дринов“, 338 с.

Първев 1987: *Първев, Хр.* Създатели и творци на българското езикознание. София, Народна просвета, 374 с.

Хумболт 1984: *Гумбольдт, В. фон.* Избранные труды по языкознанию. Москва, 400 с.

✉ *Чл.-кор. проф. д.ф.н. Емилия Пернишка*

Секция за българска лексикология и лексикография
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България
emily36@abv.bg

✉ *Corr. Mem. of BAS Prof. Emilia Pernishka, D. Sc.*

Department for Bulgarian Lexicology and Lexicography
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria
emily36@abv.bg